

הרינו מאשרים את הנושא ואת התוכנית,
ומסכימים להדריך את המועמד בביצוע עבודה זו.

פרופסור מאיר בר-אשר: _____

פרופסור שרה סבירי: _____

תכנית מחקר המוגשת לאישור כתכנית לעבודת דוקטור

תאריך הגשת התוכנית:

שם התלמיד: מיכאל אבשטיין – Michael Ebstein

שם המדריכים: פרופסור מאיר בר-אשר ופרופסור שרה סבירי

נושא העבודה:

פילוסופיה, מיסטיקה ואזוטריקה: ההגות האקסמאעילית והמיסטיקה באל-אנדלוס

Philosophy, Mysticism and Esotericism: Ismā'īlī Thought and Andalusian

Mysticism

א. בעיות עיקריות

מטרת העבודה המוצעת בזאת היא להתחקות אחר זיקות וקשרי גומלין בין עולם המחשבה האקסמאעילית לעולם המיסטיקה המוסלמית האנדלוסית. הנחת היסוד של עבודה זו היא כי האקסמאעילה הייתה אחד הגורמים החשובים אשר עמדו בבסיס צמיחתה והתפתחותה של המיסטיקה המוסלמית באל-אנדלוס, וכי תפיסות ומושגים אקסמאעיליים תרמו לאופייה הייחודי של מיסטיקה זו בהשוואה למיסטיקה ולצופיות במזרח המוסלמי. מטרה נוספת היא להציע אפשרויות שונות לטיפולוגיה של הוגים ותורות הנמצאים בקווי התפר שבין תחומי הפילוסופיה, המיסטיקה והאזוטריקה.

הנחת היסוד בדבר הקשר בין האקסמאעילה למיסטיקה המוסלמית באל-אנדלוס מבוססת על המציאות המדינית-פוליטית בצפון אפריקה במאות העשירית עד השתיים-עשרה (לערך) ועל המציאות התרבותית-דתית בתקופה זו. מבחינה מדינית-פוליטית, המדינה הפאטמית-אקסמאעילית החזקה והדומיננטית שלטה לאורך רוב רובה של התקופה הנדונה על האזור אשר חיבר בין אל-אנדלוס למזרח, כלומר: על מצרים וצפון אפריקה. מבחינה תרבותית-דתית, המדינה הפאטמית שאפה ואף הצליחה להפיץ את תורותיה בכל רחבי העולם המוסלמי דאז. רבים מתועמלני האקסמאעילה, הן אלו אשר שמרו על נאמנות לפאטמים והן אלו שלא, היו אינטלקטואלים מהמעלה הראשונה אשר תרמו לתחומי התרבות והדת ובכלל זה הפילוסופיה, התיאולוגיה, המדעים האזוטריים ועוד. לשיטותיהם הפילוסופיות של תועמלנים אקסמאעיליים שונים נודעה השפעה ברחבי העולם המוסלמי. לפיכך, התנחה לפיה אחד הגורמים החשובים אשר תרמו לעיצוב המיסטיקה המוסלמית האנדלוסית הוא הגורם האקסמאעילי אכן מסתברת.

ב. מצב המחקר

מחקרים העוסקים באופן ישיר בקשר בין האקסמאעילה למיסטיקה המוסלמית באל-אנדלוס אינם קיימים למעשה. ככל שיש דיונים על קשר זה, הרי שהם אינם תופסים מקום מרכזי דיו במחקרים שבהם הם מצויים.¹ דומה כי הסיבה לכך נעוצה בתולדות המחקר העוסק בכל אחד משני התחומים הנדונים כאן: האקסמאעילה מצד אחד, והמיסטיקה המוסלמית באל-אנדלוס מצד שני. ביחס לחקר

¹ דוגמה לכך היא הקדמתו של דני גריל לפרק השני של אל-פתוחאת אל-מכיה, הפרק העיקרי בחיבורו המונומנטאלי של אבן אל-ערבי העוסק באותיות. גריל מתייחס אמנם לחומרים אקסמאעיליים אך הללו מסתכמים בעיקר בסאאל אחיאן אל-צפאא ואינם זוכים לדיון ממצה. ר' Ibn al-'Arabi, *The Meccan Revelations. Selected Texts of al-Futūhāt al-Makkiya – Presentations and Translations from the Arabic under the Direction of Michael Chodkiewicz, in Collaboration with Cyrille Chodkiewicz and Denis Gril*, New York: Pir Press, 2004, vol. II pp. 105-149

האִסְמַאעִילִיָּה, ההתפתחות המשמעותית ביותר חלה רק במהלך המאה העשרים. עד מאה זו, החוקרים המערביים אשר ביקשו ללמוד על אודות האִסְמַאעִילִיָּה והתופעות השונות הקשורות בה היו חשופים כמעט אך ורק לחומרים סוניים, אשר מעצם טבעם היו אנטי-אִסְמַאעִילִיים ובלתי אובייקטיביים. במהלך המאה העשרים, עם גילויים של כתבי יד אִסְמַאעִילִיים רבים (בעיקר בהודו) והודות לפעילותם הענפה והחלוצית של מלומדים שונים,² החל מחקר האִסְמַאעִילִיָּה לצבור תאוצה ולקבל את היחס ואת המימדים היאים לו. גם בחקר המיסטיקה המוסלמית האנדלוסית ההתפתחויות החשובות ביותר אירעו במהלך המאה העשרים. עיקר המאמץ המחקרי נתון היה (ויעודנו נתון) לאבן אל-ערבי, בן המאות השנים-עשרה והשלוש-עשרה.³ בשנים האחרונות הושגה התקדמות נוספת בחקר המיסטיקה המוסלמית האנדלוסית ומספר מחקרים חדשים זורים אור על ראשית התפתחותה של מיסטיקה זו. מחקרים אלו עוסקים בין היתר באבן מִסְכָּה (בן המאות התשיעית-עשירית), אשר עמו מתחילה – ככל הידוע לנו – המיסטיקה המוסלמית באל-אנדלוס.⁴ אולם, שאלות רבות הנוגעות להתפתחות מיסטיקה זו למן אבן מִסְכָּה ועד אבן אל-ערבי עודן דורשות מענה. כך, מה פשר השוני בין המיסטיקה המוסלמית באל-אנדלוס למיסטיקה המוסלמית ולצופיות במזרח, ומהם הגורמים להיווצרות שוני זה? מעבר לכך, המחקרים הרבים העוסקים בתורתו של אבן אל-ערבי עדיין לא הצליחו להצביע על כלל השורשים המגוונים מהם יונקת תורה זו.⁵ במחקר עדיין חסר תיאור ממצה בדבר השתלשלותם של רעיונות ומושגים מאבן מִסְכָּה, דרך מיסטיקאים אנדלוסיים נוספים כדוגמת אבן אל-ערבי, אבן בַּנְגִ'יָּאן ואבן קָסִי (בני המאה השנים-עשרה), וכלה באבן אל-ערבי ובאבן סַבְעִין (בן המאה השלוש-עשרה).⁶ כאמור לעיל בסעיף א, זומה כי עולם המחשבה האִסְמַאעִילִית עשוי לספק מענה ולו מסוים לשאלות ולבעיות אלו.

² כדוגמת איבאנוב (Wladimir Ivanow), פיזי (Asaf A. A. Fyzee), חסין אל-המדאני (Ḥusayn F. al-Hamdānī), פול קראוס (Paul Kraus) והנרי קורבן (Henry Corbin). התפתחות חיובית נוספת בחקר האִסְמַאעִילִיָּה ארעה כתוצאה מעבודותיהם של חוקרים כדוגמת שטרן (S. M. Stern), מדלונג (W. Madelung), פונאוואלה (I. K. Poonawala), הלם (H. Halm), ווקר (P. E. Walker) ואחרים. לסקירה היסטורית בסיסית הן של תולדות האִסְמַאעִילִיָּה והן של תולדות המחקר המודרני-מערבי העוסק בה, ר' ספריו הרלוונטיים של דפתרי (Daftary) בסעיף הביבליוגרפיה.

³ הספרות המחקרית העוסקת באבן אל-ערבי היא עצומה; ראוי, מכל מקום, להזכיר את מחקרהם של צ'יטיק (Chittick) ועדס (Addas) בהם ניתן למצוא הפניות למחקרים נוספים (ר' להלן בסעיף הביבליוגרפיה), וכן את כתב העת *Journal of the Muhyiddin Ibn 'Arabi Society*.

⁴ הראשון שעסק באבן מִסְכָּה היה פלסיוס (Palacios). אולם, הנחות שונות של פלסיוס התבררו ומתבררות כלא-נכונות; ר' את מחקרהם הרלוונטיים של עדס (Addas) וסטרומוזה (Stroumsa) לחלן בסעיף הביבליוגרפיה.

⁵ דוגמאות מובהקות לכך הם חיודקביץ' (Chodkiewicz) וצ'יטיק (Chittick), מבכירי החוקרים העוסקים באבן אל-ערבי. חוקרים אלו כמעט ואינם מתייחסים במחקרהם ל"פרהיסטוריה" של אבן אל-ערבי ובדאי לא להשפעות אִסְמַאעִילִיות אפשריות.

⁶ עיקר המאמצים המחקריים בתקשר זה נתונים היו עד כה להפרכת התיאוריות של פלסיוס (ר' לעיל הערה 4).

דווקא בתחום מדעי היהדות הופיעו כמה מחקרים המצביעים על עולם האקסמאעיליה כאחד הגורמים אשר השפיעו על ההגות והמיסטיקה היהודיות באל-אנדלוס ואף מחוצה לה. חלוץ בהקשר זה הוא ללא ספק שלמה פינס, אם כי מספר חוקרים נוספים תרמו אף הם לפיתוח כיוון זה.⁷ אף על פי כן, העיסוק בכיוון זה איננו סדיר ואיננו קבוע. יתירה מזו, בכמה ממחקרים אלו אופי הזיקה בין עולם האקסמאעיליה לעולם המיסטיקה המוסלמית האנדלוסית איננו ברור כל צורכו; לעתים אף אין במחקרים אלו הבחנה ברורה בין המונחים "צופיות" ו"מיסטיקה".⁸ מכל מקום, בשני תחומי המחקר הקשורים לנושא העבודה – האקסמאעיליה והמיסטיקה המוסלמית באל-אנדלוס – ההתפתחויות העיקריות חלו רק במהלך המאה העשרים ובעיקר במחציתה השנייה. בכך יש כדי להסביר מדוע העיסוק המחקרי עד כה בקשר בין שלושת התחומים הנדונים לא היה נרחב. מאידך, דומה כי התנאים המחקריים בתחומים אלו הבשילו דים על מנת לאפשר כעת חקירה רצינית ומעמיקה בכיוון המוצע כאן.

ג. דרך ביצוע העבודה

העבודה תתמקד בעיקר במקורות ראשוניים – חיבוריהם של הוגים מרכזיים מעולם האקסמאעיליה ומעולם המיסטיקה המוסלמית האנדלוסית, אך גם במקורות משניים (מחקריים) הקשורים לנושאים הנדונים בעבודה. תשומת לב מיוחדת תינתן ל"איגרות האחים הנאמנים" ("רסאאיל אַחַיָּאן אל-צפאאיי"), אשר למרות הבעייתיות הקשורה לקביעת זמן חיבורן וזהות מחבריהן הרי שאין ספק בדבר השפעתן הרבה על עולם המחשבה האנדלוסית בתקופה הנדונה כאן.⁹ בחינת התורות השונות האקסמאעיליות והאנדלוסיות וכן ארגון המידע וניתוחו יתבצעו בהתאם לנושאים או ל"צירים" עיקריים המפרטים להלן בסעיף ד.

באופן טבעי, עבודה מעין זו כרוכה בהתמודדות עם מספר בעיות מתודולוגיות סבוכות. לצורך

העניין, ניתן לחלק בעיות אלו לשלוש קטגוריות עיקריות:

⁷ למחקריו של פינס ר' להלן בסעיף הביבליוגרפיה; ר' גם את מחקריהם הרלוונטיים של וילנסקי (Willensky), קיינר (Keiner), בלומנטל (Blumenthal), ושרשטרום (Wasserstrom), עברי (Ivry), מקגהה (Mcgaha) והימס (Himes). לביקורת על התיזה המוצעת אצל ושרשטרום, ר' ליבס, *תורת היצירה של ספר יצירה*, תל אביב: שוקן, 2000, עמודים 229-237.

⁸ ר' מאמריהם של מקגהה והימס; ר' גם להלן בסעיף ג.

⁹ לדיון בשאלת זמן חיבורן של "איגרות האחים הנאמנים" וזהות מחבריהן ר' ספרו של נטון (Netton) להלן בסעיף הביבליוגרפיה.

• **הגדרות:** מהי מיסטיקה, מהי צופיות והאם יש הבדל בין השתיים?¹⁰ מהם הגבולות בין מיסטיקה לפילוסופיה ומה פשר הגדרת אדם כמיסטיקן או כפילוסוף? האם ניתן להצביע על טיפוסים שונים של מיסטיקה מוסלמית, על בסיס הדגמים האקסמאעילי, הצופי והאנדלוסי? מהי אזוטריקה בהקשר הנדון כאן ומה היחס בינה למיסטיקה ולפילוסופיה? ראוי לציין כי כוונת העבודה איננה להציע מענה מוחלט לשאלות אלו, אלא להתוות כיוונים טיפולוגיים שונים העשויים לסייע להבנת העולם התרבותי המורכב הנדון כאן.

• **זיקות וקשרים:** האם ראוי לאפיין את מערכת הזיקות והקשרים בין האקסמאעיליה למיסטיקה האנדלוסית במונחים כגון "השפעה" ו"שאינה תרבותית", או שמא עדיף להתייחס אל זיקות וקשרים אלו כאל "נקודות מגע תרבותיות", "רקע תרבותי משותף" וכיוצא בזאת? בנוסף, לעתים קרובות חיפוש "אובססיבי" אחר השפעות מביא לידי ראייה מעוותת של המציאות התרבותית הנחקרת. נקודות דמיון בין שתי תורות או בין שני מחברים עשויות דווקא להצביע בסופו של התהליך המחקרי על הבדלים מהותיים הקיימים בין שתי התורות או בין שני המחברים הנחקרים, הגם שהם יונקים מתשתית מחשבתית משותפת. מעבר לכך, סוגיית היחסים והקשרים בין עולם השיעה לעולם המיסטיקה הסוניית ובין עולם האסלאם לעולם היהדות עלולה להתדרדר לויכוחים פוליטיים מסוגים שונים ומכך ראוי בודאי להיזהר.¹¹

• **רבדים:** האם ניתן לייחד את הדיבור על תורות "אקסמאעיליות" דווקא? הרי האקסמאעיליה צמחה מתוך השיעה, או בד בבד עם התגבשותם של זרמים שיעים אחרים. יתירה מכך: האקסמאעיליה אימצה ועיבדה – ביודעין ובלא יודעין – מושגים ורעיונות מהעת העתיקה ובייחוד מהתרבות ההלניסטית, על שלל הדתות והשיטות השונות שרווחו בה. לפיכך, כאשר נתקל החוקר ברעיון אקסמאעילי כזה או אחר, ראוי לו לשאול האם ניתן למצוא ברעיון זה רכיבים ורבדים שאינם אקסמאעיליים בהכרח אלא שיעיים ואחרים.

ד. ראשי פרקים משוערים

את העבודה ניתן לחלק לשבעה פרקים:

¹⁰ ר' מאמריהם הרלוונטיים בעברית של בועז הוס ושל שרה סבירי, לחלן בסעיף הביבליוגרפיה.
¹¹ ר', לדוגמה, G. Anidjar, "Jewish Mysticism Alterable and Unalterable: On Orienting Kabbalah Studies and the 'Zohar' of Christian Spain", *Jewish Social Studies* 3 (1996), pp. 89-157; ותגובתו של משה אידל, "Orienting, Orientalizing or Disorienting the Study of Kabbalah: 'An Almost Absolutely Unique' Case of Occidentalism", *Kabbalah* 2 (1997), pp. 13-47.

1. רקע היסטורי: בניגוד למשתמע, אין הכוונה לתאר את צמיחתה של התנועה האקסמאעילית או את התפתחותה של המיסטיקה באל-אנדלוס, אלא לספק רקע היסטורי, גיאוגרפי ופרוזופוגרפי הנחוץ להבנת הקשר בין האקסמאעיליה למיסטיקה האנדלוסית. תיאור המרחב הצפון-אפריקאי והאנדלוסי וכן מעברם של אישים שונים דרכו הוא חשוב עד מאד בהקשר זה.¹² למרות זאת, ראוי לזכור כי מבחינת היבט המקום, האקסמאעיליה התפתחה בעיראק ובסוריה, התגבשה סופית לכדי אימפריה בצפון אפריקה ונוכחותה הייתה ניכרת גם בתימן, באיראן ובמקומות נוספים; ומבחינת היבט הזמן, כפי שכבר נאמר לעיל, האקסמאעיליה אימצה ועיבדה מושגים ורעיונות שונים מהעת העתיקה ובאופן זה העבירה אותם אל עולם ימי הביניים. ראוי לפיכך לשמור על "גמישות מחשבתית" בהקשר הגיאוגרפי והכרונולוגי.¹³

2. היררכיה ועולמות מקבילים: הן באקסמאעיליה והן במיסטיקה האנדלוסית (לפחות בתורותיהם של אבן מסרה ואבן אל-ערבי) נתפסת המציאות על כל הקיים בה כמבנה היררכי, מסודר ומאורגן להפליא. במציאות זו קיימים עולמות מקבילים: עולמו של האדם (מיקרוקוסמוס) מקביל ליקום בכללותו (מקרוקוסמוס); עולמותיהם של האדם והיקום מקבילים וקשורים לאותיות, לשמות האל ולמספרים; ואל תוך רבדים מקבילים אלו משתלבות תורת האמאמה ומערכת הדענה באקסמאעיליה וכן תורת האנליאאי והולאיה במשנתו של אבן אל-ערבי. ההיררכיה והעולמות המקבילים מוסברים באמצעות תפיסות קוסמוגוניות וקוסמולוגיות שונות – מהן מיתולוגיות,¹⁴ ניאופלטוניות¹⁵ ואריסטוטליות-פאראביות.¹⁶ בירור היחס והמתח בין התפיסות השונות הללו, וביחוד בין הרכיבים

¹² אחד המניעים למעברם של אישים שונים במרחב הגיאוגרפי הנדון היה העלייה לרגל המוסלמית, החגי' על האישים האנדלוסיים הידועים אשר קיימו את החגי' נמנו אביו של אבן מסרה ואבן מסרה עצמו (ר' מאמרה של עדס בסעיף הביבליוגרפיה). מעבר לכך, קהיר הפאטמית היוותה מרכז תרבותי-למדני מהחשובים ביותר בעולם המוסלמי בתקופת הנדונה כאן, ואישים שונים, ביניהם כאלו שלא היו אקסמאעיליים, ביקרו בה. ר', לדוגמה, Daftary, *The Isma'īlīs: Their History and Doctrines*, pp. 226-227 (וכן הערך דאר אל-חכמה באינדקס שם); ר' גם את מחקרם של כהן וסומך (Cohen and Somekh) בסעיף הביבליוגרפיה. ראוי גם להזכיר בהקשר זה את יצחק הישראלי ואת תלמידו, דונש בן תמים, עליהם ר' במאמרה הרלוונטי של סטרומזה, אף הוא בסעיף הביבליוגרפיה.

¹³ כך, תיאור התפתחותם של הפילוסופיה, המיסטיקה והמדעים האוטוריים בעיראק במהלך המאה התשיעית הוא בעל חשיבות רבה לנושא העבודה.

¹⁴ כדוגמת תורת ה"כוני-קדרי" של האקסמאעיליה ומושגים מיתולוגיים שונים אצל אבן מסרה ואבן אל-ערבי כגון "הפאא" או "עמאא" (האבק או הענן הבראשיתי בו נמצאו האותיות).

¹⁵ כגון בתורותיהם של ההוגים האקסמאעיליים אלנסי, אבו חאתם אל-ראזי ואלסג'סתאני, ובתורותיהם של האנדלוסיים אבן מסרה ואבן אל-ערבי. ראוי גם להזכיר כאן את יצחק הישראלי ואת שלמה אבן גבירול.

¹⁶ כגון בתורתו של אל-כרמאני האקסמאעילי.

המיתולוגיים לאלו הפילוסופיים, עשוי לזרות אור על הקשר בין עולם האקסמאעיליה לעולם המיסטיקה האנדלוסית ויהווה לפיכך נושא מרכזי בפרק זה ובעבודה כולה.¹⁷

3. **טיאהר ובאטן:** היחסים והמתחים בין הפן החיצוני (טיאהר) לפן האזוטרי-פנימי (באטן) בכל רובדי הקיום – ביקום, בחברה, באדם, בקוראן, במסגרת מצוות הדת ועוד – עומדים בבסיס החשיבה האקסמאעילית ותופסים מקום מרכזי עד מאד במיסטיקה האנדלוסית. לנושא זה חשיבות רבה בתחום ההרמנויטיקה והוא יספק ללא ספק תובנות גם בתחום הטיפולוגיה, בכל הקשור להגדרת תורות שונות כ"אזטריות".

4. **אמאמה וולאניה:** תורת האמאמה והדענה באקסמאעיליה ותורת האןלאא' והולאניה במשנתו של אבן אל-ערבי מהוות עמודי תווך מרכזיים בעולמותיהם ההגותיים והרוחניים של האקסמאעילים ושל אבן אל-ערבי. נראה כי בין האקסמאעיליה לאבן אל-ערבי קיימים בהקשר זה זיקות וקשרים רעיוניים משמעותיים. כאמור, תורת האמאמה ותורת האןלאא' והולאניה קשורות קשר הדוק לפרק הדין בהיררכיה ובעולמות המקבילים.

5. **שמות האל:** שמות האל ותארו זכו לדיונים תיאולוגיים רבים בימי הביניים – באסלאם, ביהדות ובנצרות. אולם דומה כי בעבר מיסטיקאים אנדלוסיים כדוגמת אבן בנאיאן ואבן אל-ערבי ממלאים שמות האל ותארו תפקיד מרכזי וחשוב, מעבר לחשיבותם התיאולוגית המוכרת. כיצד נתפסו שמות האל באקסמאעיליה? מה טיב הקשר בין תפיסות אקסמאעיליות אלו למיסטיקה האנדלוסית?

6. **אותיות:** העיסוק באותיות ובמשמעותן התיאורטית והפרקטית הוא מרכזי הן באקסמאעיליה והן במיסטיקה המוסלמית האנדלוסית. התחקות אחר תפיסת האותיות באקסמאעיליה יספק מימד נוסף להבנת תפיסות דומות אשר רווחו באל-אנדלוס.

7. **סיכום:** פילוסופיה, מיסטיקה, אזוטריקה: בעקבות הדיון עד כה, האם ניתן לאפיין ביתר בהירות וביתר חדות את הסביבה התרבותית שבה צמחה המיסטיקה המוסלמית האנדלוסית? פרק הסיכום גם יציע כמה אפשרויות טיפולוגיות שונות ביחס לזיקות הקיימות בין תחומי הפילוסופיה, המיסטיקה והאזוטריקה.

¹⁷ כך, במסגרת העבודה תיבדקנה הפרשנויות השונות באקסמאעיליה ובמיסטיקה האנדלוסית למושגים המיתולוגיים "ערכשי" (כסא הכבוד), "קלם" (עט), "לוח" (לוח) ו"קכסי" (כסא), ביחוד ביחס למושגים נאופלטוניים ובראשם "השכל האוניברסאלי" ו"הנפש האוניברסאלית".

פרקים אלו הם בבחינת נושאים או "צירים" המקבילים זה לזה וקשורים אחדדני. לא ניתן לעסוק בשמות האל ובאותיות ללא דיון בהיררכיה הקוסמית ובהקבלה בין האדם ליקום; ולא ניתן לדון בסוגיות אלו האחרונות ללא התייחסות לתורת האמאמה והדעה האסמאעילית או לחלופין לתורת האןלאאי והןלאמה של אבן אל-ערבי. נושאים או "צירים" אלו עשויים, לפיכך, להידון בסדר אחר ובאופן אינטגרטיבי יותר. כך, נושא שמות האל ונושא האותיות עשויים לתפוס מקום מרכזי יותר בעבודה ולהידון גם בפרקים האחרים. ארגונים הסופי של הפרקים עשוי, לפיכך, להשתנות בהתאם להתקדמות המחקר.

ה. תרומה מצופה לקידום המחקר

העבודה המוצעת בואת תתרום לקידום המחקר בשלושה תחומים עיקריים. ראשית, בתחום המיסטיקה המוסלמית באל-אנדלוס, העבודה הנוכחית תתרום עוד נדבך להבנת צמיחתה וייחודה של מיסטיקה זו. שנית, עבודה זו תזרה אור נוסף על חשיבותה ועל השפעתה של האסמאעיליה במסגרת עולם התרבות והדת בימי הביניים; בכך היא תצטרף למאמציהם של חוקרים שונים במאה העשרים אשר תרמו (ותורמים) לחקר התופעה האסמאעילית במגוון היבטים והקשרים. לבסוף, מבחינה טיפולוגית, עבודה זו תתרום להבנת התופעה המיסטית וכן להבנת טיב הקשר בינה לתחומי הפילוסופיה והאזוטריקה.

ו. ביבליוגרפיה נבחרת

מקורות ראשוניים

- Abū al-Fawāris, Aḥmad b. Ya'qūb, *The Political Doctrine of the Ismā'īlīs (the Imamate): Al-Risāla fi-l-imāma*, edited and translated by Sami Nasib Makarīm, Delmar, New York: Caravan Books, 1977.
- Anonymous, *Umm al-kitāb*, edited by W. Ivanow, in *Der Islam* 23 (1936), pp. 1-132; = *Ummu'l-kitāb*, translated into Italian by P. Filippini-Ronconi, Napoli: Istituto Universitario Orientale di Napoli, 1966.
- Corbin, H., *Trilogie Ismaélienne: textes édités avec traduction française et commentaires*, Tehran: Département d'Iranologie de l'Institut Franco-Iranien, 1961.
- Ghālib, M. (ed.), *Arba' kutub ḥaqqāniyya*, Beirut: al-Mu'assasa al-jāmi'iyya li-l-dirāsāt wa-l-nashr wa-l-tawzī', 1983.
- Al-Ḥāmidī, Ibrāhīm b. al-Ḥusayn, *Kitāb kanz al-walad*, edited by Muṣṭafā Ghālib, Wiesbaden: F. Steiner, 1971.
- Ibn al-'Arabī, Muḥyī al-Dīn Muḥammad ibn 'Alī, *Fuṣūṣ al-ḥikam*, edited by Abū al-'Alā 'Afīfī, Cairo: 'Isā al-Bābī al-Ḥalabī, 1946.
- _____, *Al-Futūḥāt al-makkiyya*, edited by 'Uthmān Yaḥyā and Ibrāhīm Madkūr, Cairo: al-Hay'a al-miṣriyya al-'āmma li-l-kitāb, 1985; = *Al-Futūḥāt al-makkiyya*, Beirut: Dār al-fikr, 2002.
- _____, *Kitāb 'anqā' mughrīb fi khatm al-awliyā' wa-shams al-maghrīb*, Cairo: Maktabat wa-maṭba'at muḥammad 'alī ṣubayḥ wa-awlādihī, 1954.
- Ibn al-'Arīf, Aḥmad b. Muḥammad, *Mahāsīn al-majālis*, edited by Miguel Asín Palacios, Paris: Librairie Orientaliste P. Geuthner, 1933.
- Ibn Barrajān, 'Abd al-Salām b. 'Abd al-Raḥmān, *Sharḥ asmā' allāh al-ḥusnā (Comentario sobre los Nombres Más Bellos de Dios)*, edited by Purificación de la Torre, Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2000.

- Ibn Hawshab, Maṣṣūr al-Yaman, *Kitāb al-rushd wa-l-hidāya*, edited by Muḥammad Kāmil Ḥusayn, in W. Ivanow (ed.) *Collectanea*, Leiden: Brill, 1948, pp. 185-213.
- Ibn Maṣṣūr al-Yaman, Ja'far, *Kitāb al-kashf*, edited by Muṣṭafā Ghālib, Beirut: Dār al-Andalus, 1984.
- _____, *The Master and the Disciple: An Early Islamic Spiritual Dialogue*, translated and edited by James Morris, London: I. B. Tauris, 2001.
- _____, *Sarā'ir wa-asrār al-nuṭaqā'*, edited by Muṣṭafā Ghālib, Beirut: Dār al-andalus, 1984.
- Ibn Qasī, Aḥmad b. al-Ḥusayn, *Kitāb khal' al-na'layn wa-iqtibās al-nūr min mawḍi' al-qadamayn*, Morocco, 1997.
- Ibn Sab'īn, 'Abd al-Ḥaqq b. Ibrāhīm, *Budd Al-'arif*, edited by Jurj Kattūra, Beirut: Dār al-andalus and Dār al-kindī, 1978.
- _____, *Rasā'il ibn sab'īn*, edited by 'Abd al-Rahmān Badawī, Cairo: al-Mu'assasa al-miṣriyya al-'amma li-l-ta'lif wa-l-anbā' wa-l-nashr, 1965.
- Ibn al-Walid, 'Alī b. Muḥammad, *Kitāb al-dhakhīra fī-l-ḥaqqīqa*, edited by Muḥammad Ḥasan al-A'zamī, Dār al-thaqāfa, 1971.
- Idrīs, 'Imād al-Dīn b. al-Ḥasan, *Kitāb zahr al-ma'ānī*, edited by Muṣṭafā Ghālib, Beirut: al-Mu'assasa al-jāmi'iyya li-l-dirāsāt wa-l-nashr wa-l-tawzī', 1991.
- Ikhwān al-Ṣafā', *Rasā'il ikhwān al-ṣafā' wa-khullān al-wafā'*, edited by Khayr al-Dīn al-Ziriklī, Cairo: al-Maṭba'a al-'arabiyya, 1928.
- Ja'far, Muḥammad Kamāl Ibrāhīm, *Min qadāyā al-fikr al-islāmī: dirāsa wa-nuṣūṣ*, Cairo: Dār al-'ulūm, 1978.
- Al-Kirmānī, Ḥamīd al-Dīn Aḥmad b. 'Abd Allāh, *Kitāb al-riyāḍ fī-l-ḥukm bayna al-ṣādayn ṣāhibay al-islāh wa-l-nuṣra*, edited by 'Arif Tāmīr, Beirut: Dār al-thaqāfa, 1960.
- _____, *Majmū'at rasā'il al-kirmānī*, edited by Muṣṭafā Ghālib, Beirut: al-Mu'assasa al-jāmi'iyya li-l-dirāsāt wa-l-nashr wa-l-tawzī', 1983.
- _____, *Rāḥat al-'aql*, edited by Muḥammad Kāmil Ḥusayn and Muḥammad Muṣṭafā Ḥilmī, Cairo: Dār al-fikr al-'arabī, 1953.
- Al-Malījī, 'Abd al-Hakīm b. Wahb, *Al-Majālis al-mustanṣiriyya*, edited by Muḥammad Kāmil Ḥusayn, Cairo: Dār al-fikr al-'arabī, 1947.
- Al-Mu'ayyad fī-l-Dīn al-Shirāzī, Hibat Allāh b. Mūsā, *Al-Majālis al-mu'ayyadiyya* (Vol. 1 and 2), edited by Ḥātim Ḥamīd al-Dīn, Cairo: Dār al-thaqāfa, 1975; and *Al-Majālis al-mu'ayyadiyya* (Vol. 1 and 3), edited by Muṣṭafā Ghālib, Beirut: Dār al-turāth al-fājīmī, 1974.
- Al-Mufaḍḍal b. 'Umar al-Ju'fī, *Kitāb al-ḥaḍīra wa-l-azilla (attributed to Al-Mufaḍḍal b. 'Umar al-Ju'fī)*, edited by 'Arif Tāmīr and 'Abduh Khalifa, Beirut: al-Maṭba'a al-kathūlikiyya, 1960.
- Nāṣir-i Khusraw, *Khwān al-ikhwān*, edited by Yaḥyā al-Khashshāb, Cairo: al-Ma'had al-'ilmī al-faransī, 1940.
- _____, *Kitāb-e jamī' al-hikmatayn (=Kitāb jāmi' al-hikmatayn)*, edited by Henry Corbin and Muḥammad Mu'īn, Tehran: Département d'Iranologie de l'Institut Franco-Iranien, 1953; translated to Arabic by Ibrāhīm al-Dasūqī Shatā, Cairo: Dār al-thaqāfa, 1974.
- _____, *Zād al-musāfirīn*, edited by Muḥammad Badhl al-Rahmān, Berlin: Kavianī, 1923.
- Al-Naysabūrī, Aḥmad b. Ibrāhīm, *Ithbāt al-imāma*, edited by Muṣṭafā Ghālib, Beirut: Dār al-andalus, 1984.
- Al-Qādī al-Nu'mān b. Muḥammad, *Ta'wīl al-da'ā'im*, edited by Muḥammad Ḥasan al-A'zamī, Cairo: Dār al-ma'ārif, 1967.
- Al-Rāzī, Abū Ḥātim Aḥmad b. Ḥamdān, *Kitāb al-islāh*, edited by Mahdī Muḥaqqiq and Ḥasan Mīnūchīhr, Tehran: McGill University, Institute of Islamic Studies, Tehran Branch, 1998.
- _____, *Kitāb al-zīna fī-l-kalīmāt al-islāmiyya al-'arabiyya (parts 1-2)*, edited by Ḥusayn ibn Fayḍ Allāh al-Ḥamdānī, Cairo: Dar al-Kitāb al-'arabī, 1956-1958.
- Al-Shādīlī al-Yamānī, Abū Maṣṣūr, *Kitāb al-bayān li-mabāḥith al-ikhwān*, edited by Muṣṭafā Ghālib, Salamiyya: 1956.
- Al-Sijjīstānī, Abū Ya'qūb Ishāq b. Aḥmad, *Kashf al-maḥjūb (Le dévoilement des choses cachées)*, edited by Henry Corbin, Tehran: Département d'Iranologie de l'Institut Franco-Iranien, 1949.
- _____, *Kitāb al-iftikhār*, edited by Ismāil K. Poonawala, Beirut: Dār al-gharb al-islāmī, 2000.
- _____, *Kitāb Al-yanābī'*, edited by Muṣṭafā Ghālib, Beirut: al-Maktab al-tijārī, 1965.

- Strothmann, R. (ed.), *Gnosis-Texte der Ismailiten*, Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 1943 (= *Arbaʿ kutub ismāʿīliyya*, Baghdad: Maktabat al-muthannā, 1964).
- Tāmir, 'A. (ed.), *Arbaʿ rasāʾil ismāʿīliyya*, Beirut: Dār al-Kashshāf, 1952.
- _____, *Khams rasāʾil ismāʿīliyya*, Salamīyya: Dār al-īnshāf, 1956.
- _____, *Thalāth rasāʾil ismāʿīliyya*, Beirut: Dār al-āfāq al-jadīda, 1983.
- Al-Ṭūsī, Nāṣir al-Dīn Muḥammad b. Muḥammad, *The Paradise of Submission: A Medieval Treatise on Ismāʿīlī Thought*, edited and translated by S. J. Badakhchani, London: I. B. Tauris, 2005.

אבן גבירול, שלמה, *כתב מלכות*, מהדיר: ישראל לוי, תל אביב: אוניברסיטת תל-אביב ההוצאה לאור, 2004.
 _____, *ספר מקור חיים*, תרגום: יעקב בלובשטיין, ירושלים, תשל"א.
 אברמס, דינאל (מהדיר), *ספר הבהיר על פי כתבי היד הקדומים*, לוס אנג'לס: כרוב, תשמ"ד.
 בחיא אבן פקודה, *אל-הדאיה אלא פראאיי אל-קלוב*, מהדיר: ב. יהודה, ליידין: 1912; = *ספר תורת חובות הלכות*, מהדיר ומתרגם: י. קאפח, ירושלים: דפוס עקיבא יוסף, תשל"ו.
 יהודה הלוי, *כתאב אל-דד ואל-דלול פי אל-דין אל-דליל נאל-כתאב אל-כזרי*, מהדירים: ד. ז. בעט וחגי בן שמאי, ירושלים: מאגנס, 1977; = *ספר הכוזרי*, מתורגם על ידי יהודה אבן שמואל, תל-אביב: דביר, 1972.

מקורות משניים

- Addas, C., "Andalusī Mysticism and the Rise of Ibn 'Arabī", in S. K. Jayyusi and M. Marín (eds.) *The Legacy of Muslim Spain*, Leiden: Brill, 1992, pp. 909-933.
- Altmann, A., *Studies in Religious Philosophy and Mysticism*, Ithaca, New York: Cornell University Press, 1969.
- Altmann, A. and S. M. Stern, *Isaac Israeli: A Neoplatonic Philosopher of the Early Tenth Century. His Works Translated with Comments and an Outline of His Philosophy*, London: Oxford University Press, 1958.
- Amir-Moezzi, M. A., *The Divine Guide in Early Shīʿism: The Sources of Esotericism in Islam*, Albany: State University of New York Press, 1994.
- Ashtor, E., *The Jews of Moslem Spain*, Philadelphia: Jewish Publication Society of America, 1973.
- Asín Palacios, M., *The Mystical Philosophy of Ibn Masarra and His Followers*, translated by Elmer H. Douglas and Howard W. Yoder, Leiden: Brill, 1978.
- Bar-Asher, M. M., *Scripture and Exegesis in Early Imāmī-Shīʿism*, Boston: Brill, 1999.
- Bausani, A., (ed.), *Convegno Sugli Ikhwān as-Safā' (Roma, 25-26 Ottobre 1979)*, Roma: Accademia Nazionale dei Lincei, 1981.
- Berman, L. V., "Judaic-Arabic Thought in Spain and North Africa: Problems and Prospects", in N. Golb (ed.) *Judaic-Arabic Studies: Proceedings of the Founding Conference of the Society for Judaic-Arabic Studies*, Amsterdam: Harwood Academic Publishers, 1997, pp. 33-43.
- Blumenthal, D. R., "An Example of Ismāʿīlī Influence in Post-Maironidean Yemen", *Studies in Judaism and Islam Presented to Shelomo Dov Goitein*, Jerusalem: Magnes, 1981, pp. 155-174.
- Brett, M., "The Mīm, the 'Ayn, and the Making of Ismāʿīlism", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 57 (1994), pp. 25-39.
- Brown, J. V., "Andalusī Mysticism: A Recontextualization", *Journal of Islamic Philosophy* 2 (2006), pp. 69-101.
- Casanova, P., "Alphabets magiques Arabes", *Journal Asiatique* 17-18 (1921), pp. 37-55; 19-20 (1922), pp. 250-262.
- Chittick, W. C., *The Self-Disclosure of God: Principles of Ibn Al-'Arabī's Cosmology*, Albany, New York: 1998.
- Chodkiewicz, M., *Seal of the Saints: Prophethood and Sainthood in the Doctrine of Ibn 'Arabī*, translated by L. Sherrard, Cambridge: Islamic Texts Society, 1993.
- Cohen, M. R. and S. Somekh, "Interreligious Majālis in Early Fātimid Egypt", in H. Lazarus-Yafeh et al. (eds.) *The Majlis: Interreligious Encounters in Medieval Islam*, Wiesbaden: Harrassowitz, 1999, pp. 128-136.
- Cohen, M. S., *The Shiur Qomah: Liturgy and Theurgy in Pre-Kabbalistic Jewish Mysticism*, Lanham: University Press of America, 1983.
- Corbin, H., *Cyclical Time and Ismāʿīlī Gnosis*, London and Boston: Kegan Paul International in association with Islamic Publications, 1983.
- _____, *Ismāʿīlī Initiation or Esotericism and the Word*, London: Press of Pembroke Design Studio, 1981.

- Cornell, V. J., "The Way of the Axial Intellect: The Islamic Hermeticism of Ibn Sab'īn", *Journal of the Muhyiddin Ibn 'Arabī Society* 22 (1997), pp. 41-79.
- Dachraoui, F., "Tentative d'infiltration Shī'ite en Espagne Musulmane sous le regne d'al-Ḥākim II", *al-Andalus* 23 (1958), pp. 97-106.
- Daftary, F., *Ismaili Literature: A Bibliography of Sources and Studies*, London: I. B. Tauris in association with the Institute of Ismaili Studies, 2004.
- _____, *The Ismā'īlīs: Their History and Doctrines*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Daftary, F. (ed.) *Medieval Ismā'īlī History and Thought*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- De Smet, D., "L'alphabet secret des Ismaéliens ou la force magique de l'écriture", *Res Orientales* 14 (2002), pp. 51-60.
- _____, "Au-delà de l'apparent: les notions de zāhir et bāṭin dans l'ésotérisme musulman", *Orientalia Lovaniensia Periodica* (1994), pp. 197-220.
- _____, *La Quiétude de l'intellect: Néoplatonisme et Gnose Ismaélienne dans l'œuvre de Ḥamīd ad-Dīn al-Kirmānī (Xe/XIe S.)*, Leuven: Uitgeverij Peeters en Departement Oosterse Studies, 1995.
- Fenton, P. B., "Judaism and Sūfism", in S. H. Nasr and O. Leaman (eds.) *History of Islamic Philosophy*, London and New York: Routledge, 1996, pp. 755-768.
- _____, *Philosophie et exégèse dans le jardin de la métaphore de Moïse Ibn 'Ezra, philosophe et poète Andalou du XIIe siècle*, Leiden, 1997.
- _____, *The Treatise of the Pool (al-Maqāla al-ḥawḍiyya) of Obadyah Ben Abraham*, edited and translated by Paul Fenton, London: Octagon Press, 1981.
- Fierro, M., *La Heterodoxia en al-Andalus durante el Período Omeya*, Madrid: Instituto Hispano-Arabe de Cultura, 1987.
- _____, "The Polemic about the "Karamāt al-awliyā" and the Development of Sūfism in al-Andalus (Fourth/Tenth-Fifth/Eleventh Centuries)", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 55 (1992), pp. 236-249.
- Filippini-Ronconi, P., "The Soteriological Cosmology of Central Asiatic Ismā'īlism", in S. H. Nasr (ed.) *Ismā'īlī Contributions to Islamic Culture*, Tehran: Imperial Iranian Academy of Philosophy, 1977, pp. 99-120.
- Al-Geyoushi, M. I., "Al-Tirmidhī's Theory of Saints and Sainthood", *The Islamic Quarterly* 15/1 (1971), pp. 17-61.
- Gimaret, D., *Les Noms divins en Islam: exégèse lexicographique et théologique*, Paris: Editions du Cerf, 1988.
- Goodrich, D. R., *A Sūfī Revolt in Portugal: Ibn Qasī and his Kitāb Khaṭ' al-Na'layn*, Columbia University: 1978.
- Gril, D., "The Science of Letters", in M. Chodkiewicz, C. Chodkiewicz and D. Gril (eds.) *Ibn al-'Arabī: the Meccan Revelations*, New York: Pir Press, 2004, vol. II pp. 105-149.
- Halm, H., *Kosmologie und Heilslehre der frühen Ismā'īliyya: eine Studie zur Islamischen Gnosis*, Wiesbaden: Kommissionsverlag, F. Steiner, 1978.
- Harnes, H. J., "A Seal within a Seal: The Imprint of Sūfism in Abraham Abulafia's Teachings", *Medieval Encounters* 12 (2006), pp. 153-172.
- Hodgson, M. G. S., "Ismā'īlī Piety: Esotericism and Hierarchy", in S. H. Nasr, H. Dabashi and S. V. R. Nasr (eds.) *Shī'ism: Doctrines, Thought, and Spirituality*, Albany: State University of New York Press, 1988, pp. 88-91.
- Idel, M., *Ascensions on High in Jewish Mysticism: Pillars, Lines, Ladders*, Budapest and New York: Central European University Press, 2005.
- _____, "Defining Kabbalah: The Kabbalah of the Divine Names", in R. A. Herrera (ed.) *Mystics of the Book: Themes, Topics, and Typologies*, New York, 1993, pp. 97-122.
- _____, *Kabbalah: New Perspectives*, New Haven: Yale University Press, 1988.
- Ivanow, W., "Ismā'īlism and Sūfism", *Ismaili Bulletin* 1/12 (1975), pp. 3-6.
- _____, "Notes sur l'Ummu'l-Kitāb des Ismaéliens de l'Asie Centrale", *Revue des Etudes Islamiques* 6 (1932), pp. 419-481.
- Ivry, A. L., "Ismā'īlī Theology and Maimonides' Philosophy", in D. Frank (ed.) *The Jews of Medieval Islam: Community, Society, and Identity. Proceedings of an International Conference Held by the Institute of Jewish Studies, University College London, 1992*, Leiden: Brill, 1995, pp. 271-299.

- Kamada, S., "The First Being: Intellect ('Aql/Khiradh) as the Link between God's Command and Creation According to Abū Ya'qūb al-Sijistānī", *The Memoirs of the Institute of Oriental Culture* 106 (1988), pp. 1-33.
- Keiner, R. C., "Ibn Al-'Arabī and the Qabbalah: A Study of Thirteenth Century Iberian Mysticism", *Studies in Mystical Literature II* (1982), pp. 26-52.
- Kraus, P., *Jābir Ibn Ḥayyān: contribution à l'histoire des idées scientifiques dans l'Islam*, Le Caire: Imprimerie de l'Institut Français d'Archéologie Orientale, 1942.
- _____, *Jābir Ibn Ḥayyān: essai sur l'histoire des idées scientifiques dans l'Islam*, Paris: G. P. Maisonneuve, 1935.
- Kraye, J., W. F. Ryan and C. B. Schmitt (eds.), *Pseudo-Aristotle in the Middle Ages: The Theology and Other Texts*, London: Warburg Institute, University of London, 1986.
- Landolt, H., "Suhrawardī between Philosophy, Sūfism and Ismā'īlism: a Re-Appraisal", *Dancshnameh: The Bilingual Quarterly of the Shahid Bcheshthi University*, 2003, pp. 13-29.
- Leiser, G., "Muslims from al-Andalus in the Madrasas of Late Fātimid and Aiyubid Egypt", *al-Qantara* 20 (1999), pp. 137-159.
- Lewisohn, L., "Sūfism and Ismā'īlī Doctrine in the Persian Poetry of Nizārī Quhistānī (645-721/1247-1321)", *Iran, Journal of the British Institute of Persian Studies* 41 (2003), pp. 229-251.
- Lobel, D., *Between Mysticism and Philosophy: Sūfī Language of Religious Experience in Judah Ha-Levi's Kuzari*, Albany, New York: State University of New York Press, 2000.
- _____, *A Sūfī-Jewish Dialogue: Philosophy and Mysticism in Bahyā Ibn Paqūda's Duties of the Heart*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007.
- Loewe, R., *Ibn Gabirol*, London: P. Halban, 1989.
- Lomba Fuentes, J., *La Filosofía Islámica en Zaragoza*, Zaragoza: Diputación General de Aragón, Departamento de Cultura y Educación, 1991.
- Lory, P., "The Symbolism of Letters and Language in the Work of Ibn 'Arabī", *Journal of the Muhyiddin Ibn 'Arabī Society* 23 (1998), pp. 32-42.
- Madelung, W., "Das Imamāt in der frühen Ismailitischen Lehre", *Der Islam* 37 (1961), pp. 43-135.
- _____, "Nāsir ad-Dīn Tūsī's Ethics between Philosophy, Shī'ism, and Sūfism", in R. G. Hovannisian (ed.) *Ethics in Islam*, Malibu: Undena Publications, 1985, pp. 85-101.
- Makarem, S. N., "Ismā'īlī and Druze Cosmogony in Relation to Plotinus and Aristotle", in M. E. Marmura (ed.) *Islamic Theology and Philosophy: Studies in Honor of George F. Hourani*, Albany: State University of New York Press, 1984, pp. 81-91.
- Al-Makki, M. A., "Maẓhar min maẓāhir al-'alāqāt bayna miṣr al-fātimiyya wa-l-andalus khilāl al-qarn al-ḥādī 'ashar al-milādī tibqan li-wathā'iq jadīda makhtūṭa", *Abḥāth al-nadwa al-dawliyya li-ta'rīkh al-qāhira* 2 (1971), pp. 1237-1262.
- Marin, M., "Abū Sa'īd Ibn al-A'rābī et le développement du Sūfisme dans al-Andalus", *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée* 63-64 (1992), pp. 28-38.
- Marquet, Y., *La Philosophie des Iḥwān al-Safā'*, Paris and Milan: S.E.H.A. and Archè, 1999.
- Massignon, L., "La Philosophie orientale d'Ibn Sinā et son alphabet philosophique", *Memorial Avicenne IV: Publications de l'Institut Français d'Archeologie Orientale du Caire* (1954), pp. 1-17.
- _____, *Salmān Pāk et les prémices spirituelles de l'Islam Iranien*, Tours: Arrault et die., 1934.
- McGaha, M., "The Sefer Ha-Bahir and Andalusian Sūfism", *Medieval Encounters* 3 (1997), pp. 20-57.
- Meier, F., "Ismailiten und Mystik im 12. und 13. Jahrhundert", *Persica* 16 (2000), pp. 9-29.
- Millás Vallicrosa, J. M., "The Beginning of Science among the Jews of Spain", *Binah: Studies in Jewish History, Thought and Culture* 3 (1994), pp. 35-46.
- Nasr, S. H., *An Introduction to Islamic Cosmological Doctrines: Conceptions of Nature and Methods Used for its Study by the Iḥwān al-Safā', al-Bīrūnī, and Ibn Sinā*, London: Thames and Hudson, 1978.
- Nasr, S. H. (ed.), *Ismā'īlī Contributions to Islamic Culture*, Tehran: Imperial Iranian Academy of Philosophy, 1977.
- Netton, I. R., *Muslim Neoplatonists: An Introduction to the Thought of the Brethren of Purity (Iḥwān al-Safā')*, London: Allen & Unwin, 1982.
- Peters, F. E., "Hermes and Harrān: The Roots of Arabic-Islamic Occultism", in M. M. Mazzaoui and V. B. Morecn (eds.) *Intellectual Studies on Islam: Essays Written in Honor of Martin B. Dickson*, Salt Lake City, Utah: University of Utah Press, 1990, pp. 185-215.
- Pines, S., "La longue recension de la theologie d'Aristote dans ses rapports avec la doctrine Ismaélienne", *Revue des Etudes Islamiques* 27 (1954), pp. 8-20.

- _____, "Nathanaël Ben Al-Fayyumi et la théologie Ismaélienne", *Revue de l'Histoire Juive en Egypte* 1 (1947), pp. 5-22.
- _____, "Shī'ite Terms and Conceptions in Judah Halevi's Kuzari", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 2 (1980), pp. 165-251.
- Poonawala, I. K., "Ismā'īlī Ta'wil of the Qur'ān", in A. Rippin (ed.) *Approaches to the History of the Interpretation of the Qur'ān*, Oxford: Clarendon Press, 1988, pp. 199-222.
- Radtke, B., "The Concept of Wilāya in Early Sūfism", in L. Lewisohn (ed.) *Persian Sūfism: From the Beginning to Rumi*, London and New York: Khaniqahi Nimatullahi Publications, 1993, pp. 483-496.
- Raymond, P. S., "The Jews in Muslim Spain", in S. K. Jayyusi and M. Marin (eds.) *The Legacy of Muslim Spain*, Leiden: Brill, 1992, pp. 188-200.
- Rosenthal, F., "Ibn 'Arabi Between "Philosophy" and "Mysticism"", *Oriens* 31 (1988), pp. 1-35.
- Scheindlin, R. P., "Ibn Gabirol's Religious Poetry and Sūfī Poetry", *Sefarad* 54 (1994), pp. 109-142.
- Schimmel, A., "The Primordial Dot: Some Thoughts about Sūfī Letter Mysticism", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 9 (1987), pp. 350-356.
- Scholem, G., *Jewish Gnosticism, Merkavah Mysticism and Talmudic Tradition*, New York: 1965.
- _____, *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York: Schocken Books, 1995.
- _____, *Origins of the Kabbalah*, edited by R. J. Zwi Werblowsky and translated from the German by Allan Arkush, Philadelphia and Princeton: Jewish Publication Society and Princeton University Press, 1987.
- Sezgin, F., (ed.) *Rasā'il Ikhwān aş-Safā' wa-Khillān al-Wafā' (2nd Half 4th/10th Cent.): Texts and Studies*, Frankfurt am Main: Institut for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 1999.
- Steigerwald, D., "Le Logos: clef de l'ascension spirituelle dans l'ismaélisme", *Studies in Religion* 28 (1999), pp. 175-196.
- Stern, S. M., *Studies in Early Ismā'īlism*, Jerusalem and Leiden: Magnes Press and Brill, 1983.
- Stroumsa, S., "Ibn Masarra and the Beginnings of Mystical Thought in al-Andalus", in P. Schäfer (ed.) *Mystical Approaches to God*, Oldenburg, 2007, pp. 97-112.
- Sviri, S., "The Emergence of Pre-Kabbalistic Spirituality in Spain: The Cases of Baḥyā Ibn Paqūda and Judah Halevi", *Donaire* 6 (1996), pp. 78-84.
- _____, "Kun - the Existence-Bestowing Word in Islamic Mysticism: A Survey of Texts on the Creative Power of Language", in S. La Porta and D. Shulman (eds.) *The Poetics of Grammar and the Metaphysics of Sound and Sign*, Leiden: Brill, 2007, pp. 35-67.
- Tanenbaum, A., *The Contemplative Soul: Hebrew Poetry and Philosophical Theory in Medieval Spain*, Leiden: Brill, 2002.
- Taylor, J. B., "Ja'far al-Šādiq: Spiritual Forebearer of the Sūfis", *Islamic Culture* 40/2 (1966), pp. 97-113.
- Tijdens, E. F., "Der Mythologisch-Gnostische Hintergrund des Umm al-Kitāb", *Textes et Memoirs* 7 (=Acta Iranica 16, 1977), pp. 241-526.
- Tornero-Poveda, E., "La Filosofía Andalusí Frente al Sūfismo", *al-Qantara* 17 (1996), pp. 3-18.
- Urvoy, D., *Pensées d'al-Andalus: la vie intellectuelle à Cordoue et Séville au temps des empires Berbères (fin XIe Siècle-début XIIIe Siècle)*, Paris: Editions du CNRS and Presses Universitaires du Mirail, 1990.
- Vadja, G., "Les lettres et les sons de la langue Arabe d'après Abū Ḥātim al-Rāzī", *Arabica* 8 (1961), pp. 113-130; reprinted in his *Etudes de théologie et de philosophie Arabo-Islamiques à l'époque classique*, edited by D. Gimaret et al., London: Variorum, 1986, article IV.
- _____, "Un Opuscule Ismaélien en transmission Judéo-Arabe", *Journal Asiatique* 246 (1958), pp. 459-466.
- Vajda, G. and P. Fenton, *Le Commentaire sur le "Livre de la création" de Dunaš Ben Tamīm de Kairouan (Xe Siècle)*, Leuven: Peeters, 2002.
- Walker, P. E., *Early Philosophical Shī'ism: The Ismā'īlī Neoplatonism of Abū Ya'qūb al-Sijistānī*, Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- _____, *Hamīd al-Dīn al-Kirmānī: Ismā'īlī Thought in the Age of al-Ḥākim*, London: I.B. Tauris in association with the Institute of Ismaili Studies, 1999.
- Wasserstein, D., "Further Thoughts on the Origins of Sefer Yesirah", *Aleph* 2 (2002), pp. 201-221.
- _____, "Sefer Yesira and Early Islam: A Reappraisal", *Jewish Thought and Philosophy* 3 (1993), pp. 1-30.

Widengren, G., "Macrocosmos-Microcosmos Speculation in the Rasā'il Ikhwān al-Safā' and Some Ḥurūfī Texts", *Esistenza Mito Emmentica: Scritti per Enrico Castelli (=Archivio Di Filosofia 1)*, Padova: 1980, pp. 297-312.

Wijnhoven, J., "The Mysticism of Solomon Ibn Gabirol", *The Journal of Religion* 45 (1965), pp. 137-152.

Willensky, S. H., "The 'First Created Being' In Early Kabbalah: Philosophical and Ismā'īlian Sources", *Binah: Studies in Jewish History, Thought and Culture* 3 (1994), pp. 65-77.

Wolfson, E. R., "Merkavah Traditions in Philosophical Garb: Judah Halevi Reconsidered", *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 57 (1990), pp. 179-242.

אידל, מ., "המחשבה היהודית בספר של ימי-הביניים", בתוך ח. בינארט (עורך) *מורשת ספרד*, ירושלים: מאגנס, 207-233.

בר אשר, מ., "קווי יסוד של פרשנות הקוראן האסמאעילית-הפאטמית הקדומה", בתוך מ. בר אשר, ס. הופקינס, ש. סטרומזה וב. קיאוזה (עורכים) *דבר דבור על אופניו: מחקרים בפרשנות המקרא והקוראן בימי הביניים מוגשים לחגי בן שמאי*, ירושלים: מכון בן צבי, תשס"ז, 303-334.

גולדרייך, ע., "המקורות הערביים האפשריים של ההבחנה בין חובות האיברים וחובות הלבבות", *תעודה* ו' (תשמ"ח), 179-208.

הוס, ב., "המיסטיקה של הקבלה והמיתוס של המיסטיקה היהודית", *פעמים* 110 (תשס"ז), 9-30.

הרוי, ז., "פרושו של ר' יהודה הלוי לשם המפורש ומקצת גלגוליו", בתוך *דבר דבור על אופניו*, 125-132.

לוי, י., *הסוד והיסוד: מגמות של מיסטרין בשירתו של שלמה אבן גבירול*, לוד: מכון הברמן למחקרי ספרות, תשמ"ו.

ליבס, י., *ישלמה פינס ומחקר הקבלה*, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ט"ב (תשי"ן), עמודים ט"ז-כ"ב.

_____, *תורת היצירה של ספר יצירה*, ירושלים: שוקן, 2000.

סבירי, ש., "חקר המיסטיקה המוסלמית והוראתה: שאלות מתודולוגיות לקראת בחינה מחדשת", *ספר זיכרון לכבוד נחמיה לבציון* (עדיין לא פורסם).

_____, "מיסטיקה אסלאמית, מיסטיקה יהודית: כיוונים, הרהורים, שאלות", במסגרת ההרצאה השנתית לזכרו של פרופסור שלמה פינס ז"ל, 2002, לא פורסם.

פינס, ש., *יעל המונח "רוחניות" ומקורותיו ועל משנתו של יהודה הלוי*, *תרביץ* נ"ז/ד (תשמ"ח), 511-540.

שלום, ג., *פרקי-יסוד בהבנת הקבלה וסמליה*, תורגם מגרמנית בידי יוסף בן שלמה, ירושלים: מוסד ביאליק, 1993.

שלג, י., *הפילוסופיה של שלמה אבן גבירול*, תרגם מצרפתית יוסף אור, ירושלים: מאגנס, תשי"ס.